

IRA M. LAPIDUS
İslâm Toplumlari Tarihi
CILT 2

IRA M. LAPIDUS Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley'de Center for Middle Eastern Studies Bölümü'nde tarih profesörüdür. Yüksek lisans (1958) ve doktorasını (1964) Harvard Üniversitesi'nde tamamlamış olan Lapidus, Ortadoğu ve İslâm tarihi konusunda uzmandır. Ira M. Lapidus'un yayımlanmış eserleri arasında *A History of Islamic Societies* [Cambridge University Press, 1988 (İtalyanca baskısı Torino, Eiuadi, 1993, 1995)], *Islam, Politics and Social Movements* [(Edmund Burke ile birlikte), Berkeley, University of California Press, 1988], "Death in the Muslim tradition", [*Facing Death: Where Culture, Religion and Medicine Meet*, Ed. H. M. Spiro vd., New Haven: Yale University Press, 1996] ve "A Sober Survey of the Islamic World" [*Orbis*, 1996] bulunmaktadır.

A History of Islamic Societies

© 2002 Cambridge University Press

İletişim Yayınları 1440 • Tarih Dizisi 56

ISBN-13: 978-975-05-0727-4 • ISBN-13: 978-975-470-956-4 (Tk. no.)

© 2010 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1-2. BASKI 2010-2013, İstanbul

3. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Levent Cantek

DIZI KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ Jean Léon Gérôme, "Kahire'deki Amr Camii'nde dua"

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Özgür Yıldız

DIZIN Murat Bozluolcay

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

IRA M. LAPIDUS

İslâm Toplumları Tarihi

CİLT 2

A History of Islamic Societies

ÇEVİRENLER

Yasin Aktay

Mevlûde Ayyıldızoğlu-Aktay

i l e t i Ő i m

Okuyucuya not

Lapidus'un bu kapsamlı çalışması zamansal olarak 20. yüzyılın sonunda tamamlanmaktadır. Gerek İslâm dünyası gerekse yaşadığımız dönemin, özellikle son sekiz yılının önemli global, yerel ve bölgesel gelişmeleri bu nedenle kitapta yer almamaktadır – e.n.

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ KISIM

Modern Dönüşüm: 19. ve 20. Yüzyılda Müslüman Toplular.....9

GİRİŞ

MODERNLİK VE MÜSLÜMAN TOPLUMLARIN DÖNÜŞÜMÜ 11

İslâm Modernizmi 16

İslâm Reformizmi 23

Ortadoğu'da Milliyetçilik ve İslâm..... 33

YİRMİLİKİNCİ BÖLÜM 35

İRAN: MODERN ÇAĞDA DEVLET VE DİN 35

Kaçar İran'ı: Uzun 19. Yüzyıl 36

Anayasal Kriz 41

20. Yüzyıl İran'ı: Pehlevi Dönemi 46

Ulema ve Devrim 55

İslâm Cumhuriyeti 60

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖZÜLMESİ
VE TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞMESİ 65

Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması 66

Osmanlı Reformu 71

Cumhuriyet Türkiyesi 83

YIRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MISIR: LAİKLİK VE İSLÂM MODERNLİĞİ	99
19. Yüzyıl Reform Devleti	99
İngiliz Sömürge Yönetimi	103
Mısırlıların Uyanışı: İslâm Modernizminden Milliyetçiliğe	105
Liberal Cumhuriyet	109
Nasır Dönemi	115
Sedat ve Mübarek	120

YIRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

ARAP ORTADOĞUSU: ARAPÇILIK, ASKERİ DEVLETLER VE İSLÂM	133
Eşraf ve Arap Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı	133
Sömürge Döneminde Arapçılık	140
Arap Birliği Mücadelesi ve Çağdaş Bereketli Hilal Devletleri	150
Filistin Hareketi ve Filistin Mücadelesi	166
Arap Yarımadası	179
Arap Devletleri, Milliyetçilik ve İslâm	199

YIRMİALTINCI BÖLÜM

19. VE 20. YÜZYILDA KUZEY AFRİKA	209
Cezayir	210
Tunus	233
Fas	241
Libya	251
Devlet İdeolojileri ve Muhalefet Hareketleri İçinde İslâm	255

Orta ve Güney Asya'da Laiklik ve İslâm

YIRMİYEDİNCİ BÖLÜM

HİNDİSTAN YARIMADASI: HİNDİSTAN, PAKİSTAN VE BENGLADEŞ	263
Palasi'den 1857'ye Kadar İslâmî Militarizm	266
İsyandan Birinci Dünya Savaşı'na	268
Kültürel Hareketten Siyasi Harekete	277
Elit Politikardan Kitle Politikalarına	283
Pakistan Hareketi	287
Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in Müslümanları	294
Sonuç	309

YIRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

ENDONEZYA, MALEZYA VE FİLİPİNLER'DE İSLÂM	311
Hindistan'da Hollanda İktidarı ve Kapitalist Sistem	312
Endonezya'ya Özgü Gelenekselcilik, Milliyetçilik ve İslâmî Reform	320
Uzlaşma ve Rekabet, 1900-1955	333
1955'ten Bugüne Endonezya	339
İngiliz Malay Yarımadası ve Bağımsız Malezya	347

Filipinler.....	357
Sonuç.....	359

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

RUS VE ÇİN HÂKİMİYETİ ALTINDA	
ORTA ASYA; KAFKASLAR VE AFGANİSTAN	361
Çarist Hâkimiyeti ve Cedid	362
Devrimci Dönem	375
Sovyet Modernizasyonu.....	385
Eski Sovyet Orta Asyası'nda Yeni Bağımsız Devletler.....	399
Kafkaslar.....	407
Afganistan.....	412
Çin'deki Müslümanlar.....	423
Sonuç.....	430

20. Yüzyıl Afrika'sında İslâm..... 431

OTUZUNCU BÖLÜM

BATI AFRİKA'DA İSLÂM	433
Kolonyalizm ve Bağımsızlık: Afrika Devletleri ve İslâm	433
Moritanya.....	443
Senegal	447
Nijerya.....	454
Vehhabiler ve Reformist Hareketler	467

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU AFRİKA'DA İSLÂM	477
Sudan	478
Somali.....	487
Etiyopya ve Eritre.....	490
Swahili Doğu Afrika.....	493
Evrensel İslâm ve Afrikalıların Farklılığı.....	505

Batı'da İslâm..... 513

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA VE AMERİKA'DA MÜSLÜMANLAR	515
Doğu Avrupa.....	516
Batı Avrupa.....	522
Avrupa'da Göçmen Kimlikleri: Geniş Bir Cevaplar Yelpazesi	544
Amerika'da Müslümanlar.....	547

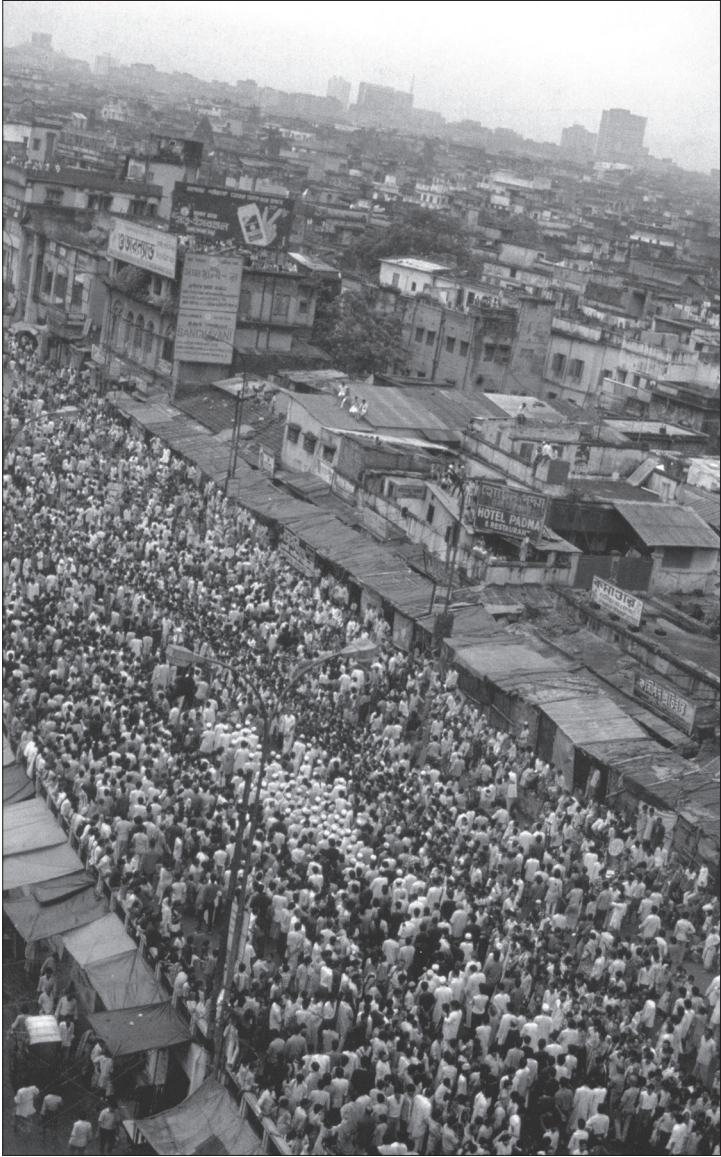
SONUÇ

SEKÜLERLEŞEN İSLÂM VE İSLÂMÎ UYANIŞ	559
Modern Dönem Öncesi İslâm Toplularının	
Kurumsal ve Kültürel Özellikleri.....	561
19. ve 20. Yüzyıllarda İslâm Toplularının Dönüşümü.....	564
İslâmî Uyanış.....	572

İslâm Toplumlari ile Devletler Arasındaki	
İliřkilerin Çağdaş Örnekleri.....	591
Yeni İslâm Devletleri.....	604
Siyasi Azınlıklar Olarak Müslümanlar.....	613
Müslüman Toplumlarda Kadının Rolü.....	616
Son Sözler.....	640
<i>Kaynakça.....</i>	649
<i>Dizin.....</i>	675

ÜÇÜNCÜ KISIM

***Modern Dönüşüm:
19. ve 20. Yüzyılda
Müslüman Toplmlar***

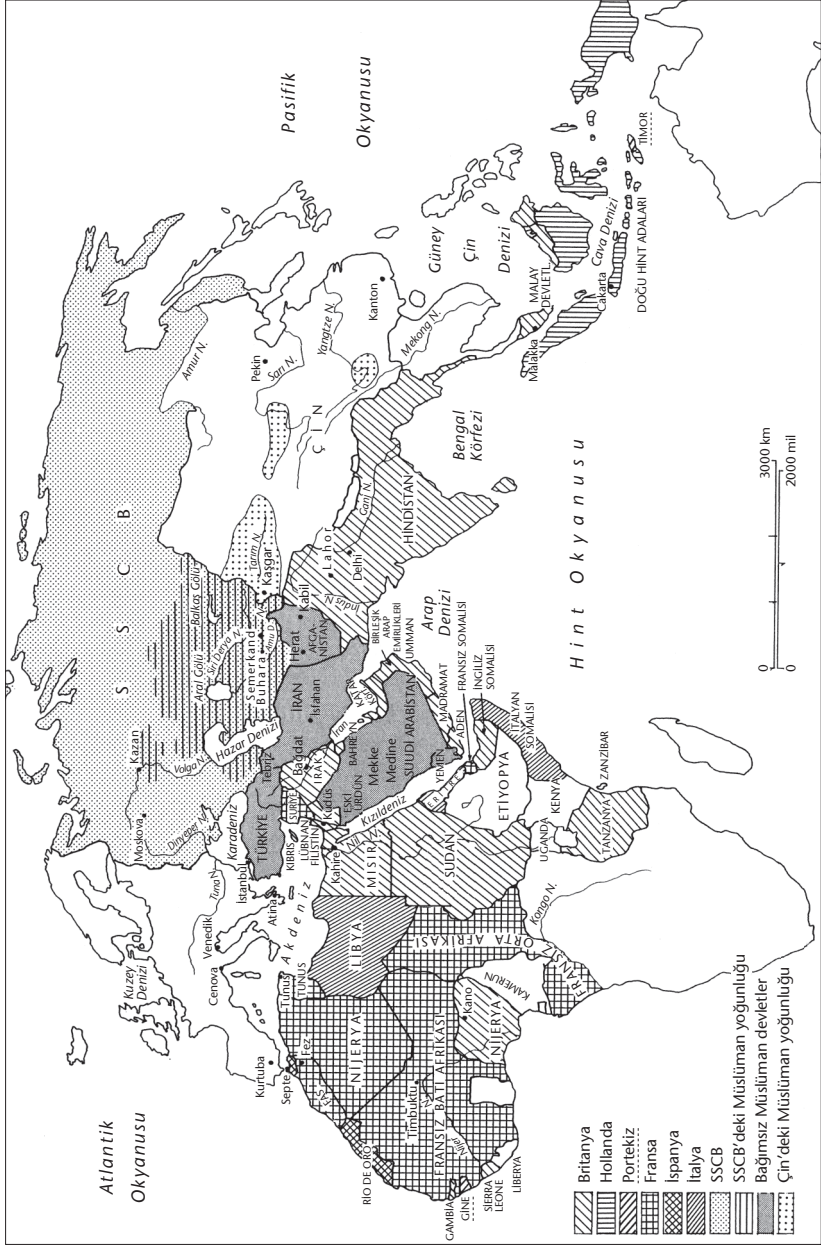
Muharrem Ayı Yas Törlenleri, Kalküta.

GİRİŞ

MODERNLİK VE MÜSLÜMAN TOPLUMLARIN DÖNÜŞÜMÜ

18. yüzyılda Müslüman toplumlardan oluşan dünya çapında bir sistem meydana geldi. Bu toplumların her biri Ortadoğulu İslâm devleti, dinsel ve toplumsal kurumlar ile yerel toplumsal kurum ve kültürlerin etkileşimi üzerine kuruldu ve her birinde bu etkileşim farklı tipte bir İslâm toplumu ortaya çıkardı. Her ne kadar her toplum nev-i şahsına münhasır idiyse de, biçim olarak birbirine benzedikleri gibi siyasal, dinsel temaslar ve mevcut ortak değerlerinden dolayı hepsi birbiriyle irtibatlıydı.

18. ve 19. yüzyıllarda bu toplumların evrimi Avrupalıların müdahalesiyle saptırıldı. 18. yüzyılın sonlarında Ruslar, Hollandalılar ve İngilizler Asya'nın kuzey bozkırlarında, Güneydoğu Asya'da ve Hindistan alt kıtasında bölgesel hâkimiyetlerini kurdular, Avrupalı ticari ve diplomatik müdahale diğer bölgelere doğru da ilerledi. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, hammaddeler ve pazarlara dayalı sanayi ekonomilerinin ihtiyaçlarının yanı sıra birbirleriyle ekonomik ve siyasal rekabet ile hareket eden Avrupalı devletler, dünya çapında bölgesel imparatorluklar tesis ettiler. Hollanda Endonezya'yı tamamen istila etti; Ruslar (ve Çinliler) Orta Asya'yı zapt ettiler; İngilizler, Hindistan ve Malaya'daki imparatorluklarını pekiştirerek Orta-doğu, Doğu Afrika, Nijerya ve Batı Afrika'nın diğer kısımlarını

HARİTA 28. Avrupalıların hâkimiyeti ve İslâm dünyası: 1920.

kontrol altına aldılar. Fransa, Kuzey Afrika ve Batı Afrika'nın, Ortadoğu'nun ve diğer bölgelerin çoğunu ele geçirdi. Ayrıca Afrika'da bazı küçük Alman ve İtalyan kolonileri de kuruldu. 20. yüzyılın başlarında, Avrupalı güçler (ve Çin) Müslüman dünyanın neredeyse tamamını istila etmiş bulunuyorlardı.

Bu istilalara Avrupa toplumları içindeki hızlı değişimler yol açıyordu. 18. yüzyılda İngiltere'de, 19. yüzyılda Fransa, Almanya ve diğer ülkelerde yaşanan Sanayi Devrimi, ekonomik örgütlenmenin bürokratik biçimleri, buhar ve elektrik üretimi için yeni teknolojiler ve bilimsel bilginin daha fazla ilerlemesi Avrupalı ülkelerin hâkimiyetini genişletti.

Amerikan ve Fransız devrimleri, siyaset ve devlet idaresi alanında eşit biçimde derin değişimler getirdi. Bunlar, vatandaşlarının görece eşitliği ve katılımına, nüfusların devletleriyle yakın özdeşliğine, ulusal, siyasal ve kültürel kimliklerin karışık birleşmesine dayalı modern ulus-devletini meydana getirdiler. Bu, yaygın siyasal temsile izin veren parlamenter kurumların yanı sıra, iktidarın sivil toplumun özerkliği ve vatandaşların siyasal özgürlüğü yararına uygulanmasını veya yumuşatılmasını sağlayan devlet yapılarını ortaya çıkardı.

Ayrıca, Avrupa ve Amerikan Aydınlanmaları laikleşmenin tarihsel sürecini tamamladılar. Siyasal ve ekonomik kurumlar dinsel normlardan tamamen farklılaştı. Bilimsel ve hümanist zihniyetler, dini, ibadet ve cemaat etkinliklerinin dar bir alanına sürgün ettiler. Bilimsel zihniyet, tabiat ve beşeri ilişkiler dünyasının "büyüsünü bozarak" gizemini yok etti. Doğa, toplum, hatta insan kişiliği mantıkla anlaşılabilir bir alan olarak görüldü ve bilinçli insan müdahaleleriyle değiştirilebileceği kanaatini oluşturdu.

İslâm dünyasının her tarafındaki Avrupa hâkimiyeti merkezî bürokratik bölgesel devletlerin inşasına neden oldu. Avrupalıların ekonomik ve kapitalist nüfuzu genellikle artan ve çoğunlukla sömürgeci bir ticarete yöneltti, hammaddelerin üretimini canlandırdı ve yerel sanayilerin altını oydu. Avrupalı güçler diğerlerini modern okullar kurmaya ve –yerel kültürlerle olabilecek en iyi şekilde harmanlayarak– Avrupalı değerleri yükselt-

meye zorladılar veya teşvik ettiler. Avrupalı olmayan toplumlardaki bu değişimler ekonomik üretim ve mübadelenin yeni tarzlarıyla birlikte yeni teknolojileri de kapsıyordu. Sonuçta yeni devlet ve ekonomik yapılar yeni elitlerin yükselişinin de temelini oluşturuyordu. Siyasal yöneticiler, askerler, teknokratlar, komprador tüccarlar, aydınlar, entelektüeller, ticari çiftçiler ve sanayi işçileri İslâm toplumlarında önemli güçler haline geldiler. Avrupa etkisi ayrıca yeni değer sistemlerinin kabulüne de yol açtı – ulusal kimlik ve siyasal katılım, ekonomik bağlılık, manevi eylemcilik ve yeni bir dünya görüşünün değerlendirilmesi. Bütün bu değişimler Avrupa medeniyetinin temel özelliklerinin eski İslâm toplumlarının matrisi içinde benimsenmesi ve yeniden oluşturulmasını kapsıyordu.

Bununla birlikte her bir örnekte, Avrupalı etki farklıydı – ve bu farklar, Müslüman toplumlar arasındaki kurumsal ve kültürel farklılıklarla birleşerek, çeşitli çağdaş İslâm toplumlarını ortaya çıkaracaktı. Tıpkı her İslâm toplumunun, bölgesel bir toplumun Ortadoğulu etkilerle etkileşiminin bir ürünü olması gibi, modern İslâm ülkeleri de tarihsel İslâm toplumlarının Avrupa ile etkileşimlerinin ürünüdürler. Bu tür dönüşümler, tabii ki, İslâm dünyasına özgü değildi. 19. ve 20. yüzyıllardaki Avrupalı etki bütün medeniyetlere ulaştı, derin değişimleri harekete geçirdi ve çağdaş gelişmelerinin şekillenmesine yardım etti.

Sonuç, toplumların çoğalması oldu, çünkü tek bir Avrupalı modern toplum modeli yoktu ve Avrupa'nın etkisi dünyanın her parçasında farklı oldu. Geçmişteki büyük imparatorluklar, dinler ve medeniyetler gibi, Avrupa da mevcut seçkinleri, kurumları ve kültürleri tehdit etti ve onları modernliğin kendi versiyonlarını belirlemeye mecbur etti. Modernlik ortaya çoğulluk çıkardı, çünkü Üçüncü Dünyanın yerli elitlerinin kendi toplumlarını yeniden kurma çabalarının bir sonucuydu.

Yerli seçkinlerin, kurumların ve kültürlerin kalkınma tarzını belirlemedeki rolü Müslüman ve Avrupalı toplumlar arasındaki bazı önemli farklar dolayısıyla vurgulanmalıdır. 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupalı toplumlar önemli ölçüde ekonomik

temelli sınıflar bazında örgütlenmişti. Birçok Avrupalı ülkede burjuva seçkinler ekonomik kalkınmanın, devlet örgütünün ve dünya fetihlerinin arkasındaki en önemli güçleri oluşturuyorlardı. Sanayide çalışan sınıflar üretimdeki temel bir güçtü. Müslüman toplumlarda ise ekonomik olarak tanımlanmış toplumsal sınıflar, görece daha az önemliydi. Bu toplumlarda ekonomi kabile, cemaat, cemiyet ve devlete dayalı siyasal yapılar içinde ve onlar tarafından düzenleniyordu. Devlet seçkinleri –ve kabile ve din adamlarının önde gelenleri– toprağı ve ticari kaynakları kontrol altında tutabilmek ve köylülerle diğer üreticilerin artı değerini çıkarabilmek için siyasal iktidarı kullandılar.

Avrupa'nın Müslüman toplumlar üzerindeki etkisi bu elitlerin işbirliği veya direnişini aracılığıyla oluyordu. Müslüman toplumlarda meydana gelen değişimler dâhili seçkinlerin Avrupa iktidarının ve kendi toplumlarındaki iktidar kavgasında Avrupa nüfuzları sömürme arzularının ürettiği baskılara ve teşviklere ilgileri, kabulleri ve tepkileri çerçevesinde şekilleniyordu. Dış ekonomik güçler kim ne olursa olsun, Müslüman ülkelerde bu seçkinlerin öncelikle siyasal veya kültürel bir temayülleri vardı ve Avrupa müdahalesini, ekonomik olmaktan ziyade sosyo-kültürel çerçevede tanımlamaya eğilimliydi. Müslüman toplumlarda ekonomik etkiler genellikle siyasal ve kültürel tepkilere yöneltti. Bu yüzden, yerli elitler, kurumlar ve kültürel kodlar modernliği şekillendirmek bakımından Avrupa'nın emperyal ve ekonomik sistemleri kadar önemliydi.

İslâm toplumlarının modern dönüşümünün tarihi çeşitli safhalara denk düşer ve İslâm dünyasının her tarafında bazı ortak özellikler sergiler. Birinci safha, 18. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarıdır; bu dönem, Müslüman devlet sisteminin çözülüşü ile Avrupalıların ticari ve bölgesel hâkimiyetlerinin dayatılmasıyla betimlenir. Bu safhada Müslüman siyasal, dinsel ve kabile seçkinleri kendi toplumlarının dahili kalkınması için yeni ideolojik ve dinsel yaklaşımları tayin etmeye giriştiler. Bu tepkilerin sonucunda yeni bir gelişme safhası, 20. yüzyıl ulus devletlerinin teşekkül safhası geldi; bu devlet-

ler aracılığıyla İslâm ülkelerinin seçkinleri kendi toplumlarına modern bir siyasal kimlik vermeye ve ekonomik gelişme ile toplumsal değişimi ilerletmeye çalıştılar. Milli devlet inşa dönemi Birinci Dünya Savaşından sonra başladı ve şimdiye kadar sürmektedir. Bağımsız milli devletlerin güçlenmesi, sonuçta hemen hemen bütün İslâm ülkelerinin gelişmesinde üçüncü bir safhayı getirdi: İslâmcı veya İslâmî diriliş hareketlerinin ve bu toplumlarda İslâm'ın nihai rolü üzerine bir çatışmanın ortaya çıkması.

İslâm Modernizmi

Neredeyse bütün Müslüman bölgelerde sömürge hâkimiyeti yeni seçkinleri öne çıkardı. Siyasal iktidar eski seçkinlerin elinden alınarak yeni askerî, bürokratik veya toprak sahibi aydınlara aktarıldı – bazı ülkelerde de, sonraki bir kuşakta, yukarı doğru turmanan, modern-egitimli, orta veya aşağı sınıf aydınlar, teknisyenler veya askerlere aktarıldı. Sınırlı sayıda örnekte Avrupa hâkimiyetinin getirdiği ekonomik değişimler yeni tüccar, ticari çiftçiler ve sanayi işçileri tabakalarını ortaya çıkardı. Tüm bu yeni gruplar ve sınıflar başlangıçta hacim olarak çok küçüktü. Onlar kendi toplumlarının modernleşmesinin öncüleriydi.

Bu seçkinler, Avrupalı baskılara karşı iki temel tepki ürettiler. İlki, siyasal sınıfların ve yeni teşekkül etmiş, Batılı tekniklerle eğitilmiş ve Batılı kültürel değerler ve başarılarla âşık aydınların tepkisiydi. Onlar İslâm toplumlarının geleceği için İslâmî modernist veya seküler milliyetçi düşünceleri tercih ettiler ve İslâm'ı Avrupalı devlet ve ekonomi formlarıyla uyumlu olacak şekilde yeniden tanımlamaya yöneldiler. İkinci tepki, ulema ve sufiler tarafından yönlendirilen kabile liderlerinden, tüccarlardan ve ticari çiftçilerden geldi, bunlar da temel dinî ilkelere göre Müslüman toplumların yeniden teşekkülünü ve bireysel davranışların reformunu benimsiyorlardı.

Elbette Müslüman tepki, bulunduğu yere göre farklılıklar gösteriyordu. Osmanlı bölgelerinde, Türkiye, Mısır, Arap Verimli Hilali ve Tunus'ta hâkim yerli tepki, kurulu siyasal seç-